

PROBLEMATYKA WYZNANIOWA W POZNAŃSKIM
W XIX I PIERWSZEJ POŁOWIE XX WIEKU (DO 1939 R.)
W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ PO 1989 R.

Olgierd Kiec

Uniwersytet Zielonogórski
Katedra Historii Najnowszej i Myśli Politycznej
University of Zielona Góra
Department of Modern History and Political Thought
e-mail: o.kiec@inpa.uz.zgora.pl
<https://orcid.org/0000-0002-8662-6578>

Streszczenie. Celem artykułu jest nakreślenie głównych tendencji w polskiej historiografii po 1989 r., zajmującej się dziejami Kościołów oraz szerzej – wyznań chrześcijańskich na terenie Poznańskiego, czyli tej części zachodniej Polski, która w XIX wieku znajdowała się pod pruskim panowaniem jako Wielkie Księstwo Poznańskie, a w latach 1919-1939 w większości należała do województwa poznańskiego II Rzeczypospolitej (w granicach sprzed nowego podziału administracyjnego, dokonanego w 1938 r.). Najbardziej charakterystyczną cechą tego nurtu polskiej historiografii jest podział – widoczny także w zachodniej Europie – na środowisko historyków „świeckich”, związanych z uniwersytetami, PAN oraz archiwami i muzeami, oraz „kościelnych”, będących w większości duchownymi i traktujących historię Kościoła jako subdyscyplinę teologii. Ten podział, oczywisty do 1989 r., utrzymał się także po upadku PRL-u, ale oba środowiska nawiązały ścisłą współpracę. Niestety, zainteresowanie dziejami chrześcijaństwa w XIX i pierwszej połowie XX wieku, dość intensywne w ostatniej dekadzie XX i pierwszej dekadzie XXI wieku, wyraźnie osłabło w drugiej i trzeciej dekadzie XXI wieku. Profesjonalne badania historyczne są w wyraźnym zastoju, a sytuację ratują historycy i miłośnicy historii regionalnej oraz lokalnej, poszukujący źródeł i opracowujący szczegółowe zagadnienia, które następnie publikują w Internecie oraz w niszowych, niskonakładowych wydawnictwach lokalnych.

Słowa kluczowe: chrześcijaństwo; Wielkie Księstwo Poznańskie; polska historiografia po 1989 r.

Artykuły są objęte licencją Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

Historia Kościołów nie jest tym samym, czym jest historia wyznań – nie bez powodu wielu historyków zamieszcza w tytułach swoich tekstów zamiast słowa „Kościół” słowa „katolicyzm”, „protestantyzm” lub „chrześcijaństwo”. Przykładem może być Jerzy Kłoczowski (1924-2017), autor *Dziejów chrześcijaństwa polskiego*¹, ale także dużo młodszy Grzegorz Kucharczyk (ur. 1969), który swoją książkę o Kulturkampfe – z podtytułem *Walka Berlina z katolicyzmem 1848-1918* – poświęcił politycznej walce pruskich władz z katolicyzmem „rozumianym nie tylko jako religia, ale także fenomen społeczny i kulturowy”². Podobnie ujmował to niemiecki teolog ewangelicki i historyk Kurt Nowak (1942-2001), autor dziejów chrześcijaństwa w Niemczech od czasów oświecenia do połowy XX wieku, wskazujący, iż tytułowe dzieje chrześcijaństwa to coś więcej i zarówno mniej, niż tradycyjnie ujmowana historia Kościołów. Więcej, gdyż pokazują one warunki polityczne, społeczne i kulturalne, w jakich funkcjonowały Kościoły, wywierając jednocześnie wpływ na otaczające je środowisko – ale też mniej, gdyż wewnętrzne dzieje Kościołów interesujące są głównie w takim zakresie, jaki jest potrzebny, aby pokazać chrześcijaństwo jako „fenomen społeczny i kulturowy”³. W praktyce opracowania dotyczące dziejów wyznań oraz Kościołów nie zawsze można precyzyjnie rozróżnić, dlatego w dalszych rozważaniach ujęte zostaną opracowania dotyczące obu nurtów. Zakres terytorialny obejmuje obszar Poznańskiego, czyli tej części zaboru pruskiego, która określana była mianem Wielkiego Księstwa Poznańskiego lub prowincji poznańskiej (Provinz Posen), a w okresie II Rzeczypospolitej w większości znajdowała się na terenie województwa poznańskiego. Celem artykułu nie jest jednak analiza wszystkich polskich opracowań, jakie ukazały się po 1989 r. na ten temat, lecz raczej nakreślenie procesu przemian, jakim podlegał ten nurt badań historycznych.

Charakterystyczną cechą historiografii wyznań i Kościołów był i jest wyraźny podział na nurt „kościelny” oraz „świecki”. Przemysław Matusik, a w ślad za nim Witold Molik wskazują na komunizm jako winowajcę tego stanu⁴, ale wydaje się, że problem jest bardziej złożony – taki podział występuje przecież i na Zachodzie, choćby w Niemczech. Historia Kościoła, czy też szerzej – historia wyznań, jest subdyscypliną teologii, wykładaną w seminariach duchownych

¹ J. KŁOCZOWSKI, *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, Warszawa 2000.

² G. KUCHARCZYK, *Kulturkampf. Walka Berlina z katolicyzmem (1846-1918)*, Warszawa 2009, s. 9.

³ K. NOWAK, *Geschichte des Christentums in Deutschland. Religion, Politik und Gesellschaft vom Ende der Aufklärung bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts*, Leipzig 1995, s. 9.

⁴ P. MATUSIK, *Stan badań nad dziejami Kościoła poznańskiego w XIX wieku*, w: *Kościół poznański w historiografii*, red. L. Wilczyński, Poznań 2009, s. 143; W. MOLIK, *Przegląd kierunków i stan badań nad dziejami archidiecezji poznańskiej w XIX wieku. Uwagi do referatu Przemysława Matusika*, w: tamże, s. 182.

i na uniwersyteckich wydziałach teologii, a to powoduje, że wśród badaczy dziejów Kościołów jest sporo osób duchownych. Pamiętajmy też, że historia ma istotne, wręcz fundamentalne znaczenie tożsamościowe, trudno się zatem dziwić, że dziejami Kościołów zajmują się przede wszystkim osoby zaangażowane w życie swoich wspólnot wyznaniowych – tak duchowni, jak i świeccy zatrudnieni w wyznaniowych uczelniach. Dopiero w latach osiemdziesiątych XX wieku, pod wpływem rosnącej popularności historii społecznej, historii mentalności, a potem różnych „zwrotów” (*turns*) w humanistyce, religia oraz zorganizowane struktury kościelne stały się przedmiotem badań historyków świeckich na Zachodzie. Zwracał na to uwagę Jerzy Kłoczowski, nazywając w 1993 r. ten nurt historiografii historią społeczno-religijną i wyrażając nadzieję, że będzie się ona dynamicznie rozwijać także w Polsce, umożliwiając polskim badaczom współpracę z „silnym, europejskim i światowym nurtem badawczym”⁵.

Niestety, trzydzieści lat po publikacji tych słów grono świeckich historyków zajmujących się dziejami religii w XIX i XX wieku na pograniczu polsko-niemieckim jest bardzo ograniczone – wyjątkiem jest okres PRL-u, który od wielu lat cieszy się sporym zainteresowaniem tak historiografii kościelnej, jak i świeckiej⁶. Fundamentalną zmianą w stosunku do okresu PRL-u jest jednak współpraca – nawet ścisła współpraca – historyków kościelnych i świeckich. Postaram się to pokazać na przykładzie polskich badań nad Kościołami – czy też szerzej: nad chrześcijaństwem – w Poznaniu w XIX i pierwszej połowie XX wieku, prowadzonych po 1989 r.

Jak słusznie zauważył Przemysław Matusik, sztandarowe dzieła poznańskiej historiografii okresu PRL-u i schyłkowego PRL-u – *Dzieje Wielkopolski*⁷ oraz *Dzieje Poznania*⁸, praktycznie pominęły kwestie wyznaniowe dla okresu XIX i XX wieku⁹. Dodałbym do tego, że niemal pominięto w tych opracowaniach także dzieje Niemców i Żydów – historia Wielkopolski i jej stolicy to

⁵ J. KŁOCZOWSKI, *Historia społeczno-religijna*, „Kwartalnik Historyczny” 1993, nr 4, s. 269-281, cyt. s. 281.

⁶ Okres po 1939 r. pomijam w niniejszym artykule, gdyż okres okupacji niemieckiej, przesiedlenia ludności i polityka wyznaniowa lat 1939-1989 na tyle zmieniły kontekst życia religijnego w Poznaniu, że okres ten wymaga odrębnego potraktowania.

⁷ Interesującego nas okresu XIX i pierwszej połowy XX wieku dotyczy tylko drugi z dwóch wydanych tomów tego dzieła: *Dzieje Wielkopolski*, t. 2: *Lata 1793-1918*, red. W. Jakóbczyk, Poznań 1973.

⁸ *Dzieje Poznania*, red. J. Topolski, t. 1-2, Warszawa-Poznań 1988-1998. Pierwotnie planowano wydanie czterech tomów, ale ostatecznie wydano dwa, każdy w dwóch częściach: dwie części tomu pierwszego, obejmujące okres do 1793 r., i dwie części obejmujące lata 1793-1945. Redaktorem naukowym całości dzieła był Jerzy Topolski (1928-1998). Nie wydano tomu trzeciego, mającego opisywać lata 1945-1985, oraz czwartego, mającego zawierać bibliografię.

⁹ P. MATUSIK, *Stan badań*, s. 148.

po prostu historia Polaków. Po upadku PRL-u sytuacja bynajmniej nie uległa natychmiastowej zmianie. Najlepszym przykładem są właśnie *Dzieje Poznania*, wydawane od końca lat osiemdziesiątych¹⁰. Tomy dotyczące XIX i pierwszej połowy XX wieku ukazały się już po 1989 r., w latach 1994¹¹ i 1998¹², ale kwestie wyznaniowe i narodowościowe zostały w nich potraktowane bardzo marginalnie. Wśród autorów zabrakło historyków zajmujących się historią Kościoła, a o sprawach wyznaniowych w XIX wieku – jak podkreślał Matusik – czytelnik dowiadywał się co nieco z rozdziału dotyczącego demografii¹³. Trochę lepiej było z tomem dotyczącym pierwszej połowy XX wieku, w którym znalazł się rozdział o mniejszościach narodowych, w tym Niemcach i ich życiu religijnym (głównie protestanckim)¹⁴ – informacje o katolicyzmie zostały tymczasem rozproszone w różnych rozdziałach dotyczących demografii, architektury, gospodarki czy kultury.

Po upadku PRL-u historia Kościoła katolickiego i katolicyzmu nie stała się zatem przedmiotem szerszego zainteresowania historyków „świeckich”, pozostając nadal domeną historyków nurtu kościelnego. Część z nich była związana z seminariami duchownymi w Poznaniu i Gnieźnie, z archiwami archidiecezjalnymi, ale oczywiście ważnym ośrodkiem badań stał się Wydział Teologiczny Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, utworzony w 1998 r. To na tym wydziale wydawano w latach 2003-2019 czasopismo „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski”, w którym publikowano artykuły dotyczące dziejów chrześcijaństwa w regionie od średniowiecza do XX wieku. Silną stroną nurtu „kościelnego” była biografistyka, koncentrująca się na postaciach księży zaangażowanych w działalność polityczną i społeczną. Spośród licznych opracowań warto wymienić słownik księży-społeczników w Wielkopolsce w latach 1894-1919, zainicjowany przez ks. Mariana Banaszaka (1926-1997)¹⁵, a po jego śmierci kontynuowany przez ks. Leszka Wilczyńskiego (1957-2020) z pomocą Hieronima

¹⁰ *Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1-2, red. J. Topolski, Warszawa 1988.

¹¹ *Dzieje Poznania w latach 1793-1945*, t. 2, cz. 1: 1793-1918, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Warszawa-Poznań 1994.

¹² *Dzieje Poznania w latach 1793-1945*, t. 2, cz. 2: 1918-1945, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Warszawa-Poznań 1998.

¹³ M. KĘDELSKI, *Stosunki ludnościowe w latach 1815-1918*, w: *Dzieje Poznania w latach 1793-1945*, t. 2, cz. 1, s. 221-270; por. P. MATUSIK, *Stan badań*, s. 148.

¹⁴ Z. DWORECKI, *Mniejszości narodowe*, w: *Dzieje Poznania w latach 1793-1945*, t. 2, cz. 2, s. 1018-1045.

¹⁵ *Księża społecznicy w Wielkopolsce 1894-1919. Słownik biograficzny*, red. M. Banaszak [i in.], t. 1 (A-H), Gniezno 1992.

Szatkowskiego (zm. 2016)¹⁶. Poza opracowaniami słownikowymi ukazywały się obszerne, książkowe biografie niektórych biskupów. Szczególne miejsce zajmuje tu biografia arcybiskupa Teofila Wolickiego, napisana przez osobę świecką, Leonarda Grochowskiego (1924-2024), ale wydana przez Prymasowskie Wydawnictwo Gaudentinum w Gnieźnie¹⁷. Cztery inne biografie są autorstwa historyków duchownych: życie i działalność arcybiskupa Floriana Stablewskiego oraz biskupa Antoniego Laubitz przedstawił ks. Kazimierz Śmigiel (ur. 1933)¹⁸, prymasa Edmunda Dalbora – ks. Czesław Pest (1964-2006)¹⁹, a arcybiskupa Edwarda Likowskiego – ks. Robert Kufel (ur. 1966)²⁰. Obszerne biogramy wszystkich metropolitów znalazły się w monumentalnych opracowaniach ks. Śmigla, poświęconych archidiecezji gnieźnieńskiej i prymasom Polski²¹. Zainteresowaniem cieszyła się także postać arcybiskupa Mieczysława Halki-Ledóchowskiego, ale opublikowane w 2003 r. studium (doktorat) ks. Zygmunta Kowalczyka (1963-2017)²² uznawane jest za dzieło nieudane²³ – dużo większe znaczenie miało opublikowanie u schyłku PRL-u (1987) napisanego przed wojną trzeciego tomu biografii kardynała. Autorem tej trytomowej biografii był ks. Witold Klimkiewicz (1905-1942), zmarły w obozie koncentracyjnym, a wydawcą odnalezionego rękopisu był ks. Zygmunt Zieliński (ur. 1931). Postać ks. Zielińskiego, duchownego i historyka pochodzącego z polsko-niemieckiego pogranicza, to zresztą przykład personalnych i zawodowych więzi łączących KUL z Wielkopolską jako tematem badań oraz z poznańskim środowiskiem historycznym – więzi te budował już wcześniej Andrzej Wojtkowski (1891-1975), a później

¹⁶ *Księża społecznicy w Wielkopolsce 1894-1919. Słownik biograficzny*, red. L. Wilczyński, H. Szatkowski, t. 2 (I-O), Gniezno 2007; t. 3 (P-S), Gniezno 2008; t. 4 (Ś-Ż), Gniezno 2009.

¹⁷ L. GROCHOWSKI, *Teofil Wolicki, arcybiskup metropolita gnieźnieński i poznański 1767(8)-1825/1828-1829*, Gniezno 1999.

¹⁸ K. ŚMIGIEL, *Florian Stablewski. Arcybiskup gnieźnieński i poznański 1841-1906*, Gniezno 1993; TEGOŻ, *Biskup Antoni Laubitz 1861-1939*, Gniezno 1994.

¹⁹ Cz. PEST, *Kardynał Edmund Dalbor (1869-1926) – pierwszy prymas Polski Odrodzonej*, Poznań 2004.

²⁰ R. KUFEL, *Edward Likowski 1836-1915. Sufragan poznański, metropolita gnieźnieński i poznański, prymas Polski*, Zielona Góra 2010.

²¹ K. ŚMIGIEL, *Słownik biograficzny arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski*, Poznań 2002; TEGOŻ, *Prymasostwo polskie. Instytucja, prymasi, dokumenty*, Warszawa 2018.

²² Z. KOWALCZUK, *Kardynał Mieczysław Halka Ledóchowski – prymas czasów niewoli. Poglądy na polskie sprawy z Rzymu w świetle korespondencji do tajnych administratorów archidiecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej w latach 1876-1886*, Gniezno 2003.

²³ Por. recenzję tej książki, napisaną przez Adama Galosa, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2004, nr 1, s. 90-92. Krytyczne opinie wyrazili także ks. Zygmunt Zieliński oraz Witold Molik; zob. Z. ZIELIŃSKI, *Kulturkampf w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w latach 1873-1887*, Poznań 2011, s. 25; W. MOLIK, *Przedmowa*, w: Z. Zieliński, *Kulturkampf*, s. 11.

umacniali, oprócz ks. Zielińskiego, Witold Matwiejczyk (1962-2023) oraz o. Roland Prejs (1956-2023).

Historycy nurtu „świeckiego” w tym czasie, czyli po 1989 r., podejmowali wprawdzie tematy związane z historią Kościołów, ale nie mieściły się one w głównym nurcie ich badań. Sprawy wyznaniowe pojawiały się w monografiach i artykułach Witolda Molika (ur. 1949)²⁴, Krzysztofa Antoniego Makowskiego (ur. 1956)²⁵, Zbigniewa Dworeckiego (1932-2021)²⁶, Czesława Łuczaka (1922-2002)²⁷, Przemysława Hausera (ur. 1942)²⁸ czy Mieczysława Kędelskiego (1946-1998)²⁹, ale – jak podkreślał prof. Molik – trudno tu mówić o jakimś większym zespole badawczym, realizującym szeroko zakrojony plan badań. Ważne było jednak to, że kwestie wyznaniowe zaczęły się pojawiać w monograficznych opracowaniach dziejów miast, a w Instytucie Historii UAM pisano prace magisterskie o dziejach parafii katolickich w Wielkopolsce³⁰. Sprawy wyznaniowe regularnie pojawiają się w czasopiśmie „Kronika Miasta Poznania”, co więcej – są to opracowania dotyczące zarówno katolicyzmu, jak i protestantyzmu³¹. Różnicę między okresem przed i po roku 1989 trafnie uchwycił ks. Zygmunt Zieliński, porównując w 2001 r. dwie książki Przemysława Hausera o mniejszości niemieckiej na Pomorzu w okresie międzywojennym. Pierwszą, wydaną w 1981 r.³², ks. Zieliński podsumował następująco: „Katolikom niemieckim poświęca Hauser w sumie około 10 stron, zajmując się głównie organizacjami katolickimi. Jest to więc co najwyżej aspekt społeczny dziejów tej grupy narodowej i wyznaniowej”³³. O drugiej monografii, wydanej w 1998 r.³⁴, czyli 17 lat później, lubelski historyk pisał: „O wiele bardziej rozbudowany obraz mniejszości niemieckiej zawiera najnowsza książka tegoż autora. Społeczność katolików

²⁴ W. MOLIK, *Inteligencja polska w Poznańskim w XIX i początkach XX wieku*, Poznań 2009.

²⁵ K.A. MAKOWSKI, *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, Poznań 1992.

²⁶ Z. DWORECKI, *Poznań i poznaniacy w latach Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Poznań 1994.

²⁷ Cz. ŁUCZAK, Ks. *Piotr Wawrzyniak 1849-1910*, Poznań 2000.

²⁸ P. HAUSER, *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*, Poznań 1998. Najważniejsze prace Hausera dotyczą wprawdzie województwa pomorskiego, ale pojawiają się w nich także odniesienia do terenu województwa poznańskiego.

²⁹ M. KĘDELSKI, *Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku*, Poznań 1992; TEGOŻ, *Umieralność i trwanie życia ludności Wielkopolski w XIX wieku*, Poznań 1996.

³⁰ W. MOLIK, *Przegląd kierunków i stan badań*, s. 184-186, 198.

³¹ Zob. *Bibliografia zawartości „Kroniki Miasta Poznania” 1923-2022. 100 lat „Kronika Miasta Poznania” 1923-2023*, oprac. D. Balcerek [i in.], Poznań 2023.

³² P. HAUSER, *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim w latach 1920-1939*, Wrocław 1981.

³³ Z. ZIELIŃSKI, *Katolicka mniejszość niemiecka w Wielkopolsce i na Pomorzu 1918-1939*, Poznań 2001, s. 8.

³⁴ P. HAUSER, *Mniejszość niemiecka na Pomorzu*.

niemieckich została w tym dziele szerzej uwzględniona, zwłaszcza gdy chodzi o zagadnienia organizacyjne, częściowo personalne. Autor sięgnął po nowe źródła, głównie po akta MSW, i wykorzystał monografię z ostatnich lat”³⁵.

Spośród historyków „świeckich”, którzy znaczną, a przynajmniej przeważającą część swoich badań poświęcili sprawom religijnym, wymienię trzy osoby z pokolenia kończącego studia historyczne pod koniec lat osiemdziesiątych: Witold Matwiejczyk, Przemysław Matusik (ur. 1963) oraz Olgierd Kiec (ur. 1965). Kilka lat temu wydawało się, że do tego grona dołączy dużo młodszy Piotr Nowak (ur. 1984), autor monografii (doktoratu) o duchowieństwie w archidiecezji poznańskiej w okresie międzywojennym³⁶, ale historyk ten nie kontynuuje swoich badań o katolicyzmie w szerszym, ponadlokalnym zakresie. W tym kontekście można też wymienić Grażynę Liczbińską (ur. 1970), która wprawdzie nie jest historykiem, lecz biologiem, ale prowadzi badania nad demografią ludności Poznania i Wielkopolski w XIX i XX wieku – jej autorstwa są nie tylko dwie monografie³⁷ i liczne artykuły, ale także internetowa baza danych historycznej ludności Poznania, sporządzona w ramach kilku projektów badawczych³⁸.

Charakterystycznym rysem badań trzech pierwszych wymienionych historyków jest łączenie spraw wyznaniowych i narodowych, czyli przede wszystkim roli katolicyzmu i protestantyzmu w kształtowaniu się postaw narodowych Polaków i Niemców, ale także znaczenia kwestii narodowej w kształtowaniu się postaw wyznaniowych oraz polityki narodowościowej i wyznaniowej pruskiej/niemieckiej, również polskiej administracji państwowej. Kwestia znaczenia i miejsca tzw. sprawy polskiej w polityce wyznaniowej Prus i Rzeszy Niemieckiej – a konkretnie w genezie i przebiegu Kulturkampfu – była już wprawdzie podejmowana przez „świeckich” historyków w okresie PRL-u (przykładem Lech Trzeciakowski³⁹), ale – jak już wspominałem – w dwóch ostatnich dekadach XX wieku pojawiły się w historiografii nowe trendy, które nie pozostały bez wpływu na dokonania młodszych historyków, rozpoczynających swoje kariery w momencie upadania PRL-u. Mam tu na myśli głównie nowe podejście do

³⁵ Tamże.

³⁶ P. NOWAK, *Duchowieństwo archidiecezji poznańskiej w latach 1918-1939*, Poznań 2017.

³⁷ G. LICZBIŃSKA, *Umieralność i jej uwarunkowania wśród katolickiej i ewangelickiej ludności historycznego Poznania*, Poznań 2009; TEJŹE, *Lutherans in the Poznań Province. Biological dynamics of the Lutheran population in the 19th and early 20th centuries*, Hamburg 2015.

³⁸ K. SMURA, *Prof. Grażyna Liczbińska. Spojrzeć w przeszłość*, „Życie Uniwersyteckie” 13.12.2024, <https://uniwersyteckie.pl/nauka/prof-grazyna-liczbinska-spojrzec-w-przeszlosc> [dostęp: 27.02.2025]; por. *Baza Danych Historycznej Ludności Poznania*, <https://poznandatabase.pl/>

³⁹ L. TRZECIAKOWSKI, *Kulturkampf w zaborze pruskim*, Poznań 1970.

kwestii modernizacji i będących jej konsekwencją sekularyzacji oraz nowoczesnego nacjonalizmu, ujmowanych w kategorii fundamentalnych przemian społecznych i cywilizacyjnych.

Najstarszym historykiem z wymienionej trójki był Witold Matwiejczyk. Jego badania znacznie różnią się od wielu dzieł powstających w Poznaniu, gdyż wykraczają poza granice jednej pruskiej prowincji, archidiecezji czy województwa. Już jego pierwsza duża monografia była nietypowa, gdyż dotyczyła polskich katolickich towarzystw robotniczych w Zagłębiu Ruhry, grupujących imigrantów z zaboru pruskiego oraz Górnego Śląska⁴⁰. Zakres terytorialny pracy obejmował zatem geograficzny region położony na terenie dwóch pruskich prowincji, Westfalia i Nadrenia, oraz trzech diecezji: Münster, Paderborn i Kolonia. Największym osiągnięciem tego opracowania było – mówiąc w skrócie – pokazanie znaczenia nowej formy umacniania świadomości narodowej i jednocześnie religijnej w warunkach, które powinny sprzyjać raczej germanizacji i sekularyzacji. Warto zaznaczyć, że towarzystwa wyznaniowe były nową formą organizacji kościelnych, typową dla drugiej połowy XIX wieku, wspierającą pracę duszpasterską w parafiach – zwłaszcza tych powstających w szybko rozwijających się ośrodkach przemysłowych.

Druga obszerna monografia Witolda Matwiejczyka poświęcona była niemieckim katolikom w Poznańskim – a więc już tylko w jednej pruskiej prowincji – w kontekście pruskiej polityki germanizacyjnej⁴¹. Cezury czasowe to ponownie przełom XIX i XX wieku, czyli okres rozwoju nowoczesnego niemieckiego i polskiego nacjonalizmu, prowadzącego do walki narodowościowej. Pruscy zaborcy tradycyjnie – choć niekoniecznie zgodnie z historyczną rzeczywistością – utożsamiani są z protestantyzmem, a Polacy z katolicyzmem, zatem dość liczne w północnej i zachodniej Wielkopolsce skupiska niemieckich katolików stanowiły czynnik utrudniający polaryzację i sprowadzanie polityki germanizacyjnej do walki opresyjnego państwa z defensywnie zorganizowaną polską, katolicką ludnością. Umieszczenie polityki germanizacyjnej państwa pruskiego jako narracji wiodącej może sugerować, że jest to kontynuacja trwającej od wielu dekad polskiej tradycji historiograficznej, piętnującej niemiecki – jak to ostatnio określił Grzegorz Kucharczyk – „długi kulturkampf”⁴². Uważna lektura pozwala jednak dostrzec, że autor dobrze zna najnowsze, mniej lub

⁴⁰ W. MATWIEJCZYK, *Katolickie towarzystwa robotników polskich w Zagłębiu Ruhry*, t. 1: *Rozwój organizacyjny a świadomość narodowa 1871-1894*, Lublin 1999.

⁴¹ W. MATWIEJCZYK, *Niemieccy katolicy w Poznańskim a polityka narodowościowa rządu pruskiego 1871-1914*, Lublin 2009.

⁴² G. KUCHARCZYK, *Długi kulturkampf. Pruskie i niemieckie wojny kulturowe przeciw Polsce w latach 1795-1918*, Warszawa 2020.

bardziej modne trendy badawcze, posługując się w analizie sytuacji niemieckich katolików takimi pojęciami, jak „druga konfesjonalizacja” czy „grupy pogranicza”.

Ostatnia wielka monografia prof. Matwiejczyka to prawdziwe *opus magnum*, w którym historia Kościoła i chrześcijaństwa schodzi wprawdzie na dalszy plan, ale jest nadal obecna – i to ponownie w związku z kwestią narodową. Mowa jest oczywiście o książce *Pruska policja polityczna wobec mniejszości polskiej w latach 1871-1933*, wydanej w 2020 r.⁴³ To monumentalne opracowanie obejmuje nie tylko trzy wschodnie prowincje Prus o znacznym odsetku ludności polskiej, czyli Poznańskie, Pomorze Gdańskie i Górny Śląsk, ale także Berlin i Zagłębie Ruhry, gdzie liczna była polska emigracja, polskie organizacje katolickie oraz Związek Polaków.

Podobna była droga Przemysława Matusika, który pierwszą większą publikację zatytułował – co dla naszych rozważań jest wielce znaczące – *Religia i naród. Życie i myśl Jana Koźmiana 1814-1877*⁴⁴. To obszerne i wnikliwe studium biograficzne postaci drugiego planu, ale niezmiernie wpływowej pod wieloma względami, jest jednocześnie barwnym obrazem czasu, który można nazwać „epoką przejścia”, okresem narodzin nowoczesnego narodu i jednocześnie odnowy katolicyzmu – przy czym procesy te rozgrywały się na tle przemian cywilizacyjnych, politycznych, społecznych i ekonomicznych, obejmujących całą Europę. Nie jest to praca ograniczona ani do terenu jednej pruskiej prowincji, ani wyłącznie zaboru pruskiego, gdyż bohater opracowania działał w wielu państwach – poza ziemiami polskimi także we Francji i we Włoszech. Niektóre wątki poruszone w tej monografii zostały zresztą znacznie rozwinięte w rozprawie habilitacyjnej *‘Nadeszła epoka przejścia...’. Nowoczesność w piśmiennictwie katolickim Poznańskiego 1836-1871*, wydanej w 2011 r.⁴⁵ Znalazły się w niej ponownie rozważania o miejscu religii w życiu narodu w zmieniającym się świecie oraz w kontekście modernizacji i postępu – nie tylko zresztą doświadczanych w Poznaniu, ale też znanych jako idee płynące i dyskutowane na ziemiach polskich.

Ostatnia monumentalna monografia prof. Matusika nie jest już dziełem dotyczącym przede wszystkim spraw wyznaniowych, lecz zgodnie z aktualnym standardem kwestie religii pojawiają się w nim bardzo często. Chodzi tu oczywiście o czterotomową *Historię Poznania*, wydaną w 2021 r.⁴⁶ Uważny czytelnik

⁴³ W. MATWIEJCZYK, *Pruska policja polityczna wobec mniejszości polskiej w latach 1871-1933. Struktury i ludzie*, Lublin 2020.

⁴⁴ P. MATUSIK, *Religia i naród. Życie i myśl Jana Koźmiana 1814-1877*, Poznań 1998.

⁴⁵ P. MATUSIK, *‘Nadeszła epoka przejścia...’. Nowoczesność w piśmiennictwie katolickim Poznańskiego 1836-1871*, Poznań 2011.

⁴⁶ P. MATUSIK, *Historia Poznania*, t. 1-4, Poznań 2021.

z pewnością zauważy, że wiodącą narracją tego dzieła są dzieje Polaków katolików, a Niemcy, protestanci oraz Żydzi pojawiają się raczej na marginesie zasadniczych rozważań. Dzieje Kościoła pozostają jednak w planie badawczym Matusika, o czym wspomnę jeszcze w dalszych rozważaniach.

Ostatni z trójki wymienionych „świeckich” historyków to Olgierd Kiec, który znany jest jako badacz dziejów protestantyzmu w Poznaniu w XIX i XX wieku. Jego pierwsza monografia, poświęcona Kościołom ewangelickim w województwie poznańskim w okresie międzywojennym, jest jeszcze utrzymana w dość tradycyjnej, faktograficznej konwencji⁴⁷. Dopiero druga monografia, o dziejach protestantyzmu w Poznaniu w czasach zaboru pruskiego, stanowi wyraźny przełom. Obok solidnej podstawy źródłowej widać w tej pracy wyraźnie wpływ aktualnych trendów niemieckiej historiografii „świeckiej” i „kościelnej”, starających się wyjść poza ramy instytucjonalnej historii Kościoła. Osią rozważań i analiz w tej monografii stał się zatem proces modernizacji i sekularyzacji, co pozwoliło między innymi ująć kwestię konfliktu polsko-niemieckiego i katolicko-protestanckiego oraz germanizacji i polityki germanizacyjnej w kontekście przemian społecznych i cywilizacyjnych, kształtowania się nowoczesnych narodów oraz modernizacji struktur kościelnych⁴⁸. Kontynuacją tych i innych prac były dwie kolejne monografie: o historii protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku (ze szczególnie rozbudowanymi rozdziałami o wiekach XIX i XX)⁴⁹ oraz o historii wybranych parafii ewangelickich w Wielkopolsce w XIX i XX wieku.

Swoistym fenomenem lat dziewięćdziesiątych XX wieku i pierwszej dekady XXI wieku było pojawienie się kilkorga młodszych „świeckich” historyków, którzy podjęli badania nad dziejami protestantyzmu na ziemiach polskich. Była to spora zmiana w stosunku do okresu PRL (i wcześniejszych okresów), kiedy badania nad przeszłością tego wyznania były zdominowane przez duchownych, głównie zresztą Niemców mieszkających w RFN – najbardziej znanym polskim historykiem protestantyzmu XIX i XX wieku był ks. prof. Woldemar Gastpary (1908-1984), wieloletni rektor Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej w Warszawie. Jego śmierć w 1984 r. zbiegła się z początkami prac Komisji Historycznej Polskiej Rady Ekumenicznej i Kościoła Ewangelickiego Niemiec. Celem tej Komisji było wzajemne poznanie się polskich i niemieckich historyków

⁴⁷ O. KIEC, *Kościoły ewangelickie w Wielkopolsce wobec kwestii narodowościowej w latach 1918-1939*, Warszawa 1995, rozszerzona wersja: TEGOŻ, *Die evangelischen Kirchen in der Wojewodschaft Poznań 1919-1939*, Wiesbaden 1998.

⁴⁸ O. KIEC, *Protestantyzm w Poznaniu 1815-1918*, Warszawa 2001.

⁴⁹ O. KIEC, *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań 2015; TEGOŻ, *Parafie ewangelickie w Wielkopolsce w XIX-XXI wieku. Historia, tożsamość i polityka pamięci na polsko-niemieckim pograniczu*, Poznań 2021.

protestantyzmu, a następnie realizacja projektów zmierzających do poznania i wyjaśnienia przeszłości dzielącej polskich i niemieckich ewangelików. Jak się bardzo szybko okazało, do realizacji wspólnych badań zabrakło profesjonalnych, polskich historyków. Nie udało się nawiązać harmonijnej współpracy ze środowiskiem Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej, zaproszono zatem do wspólnych badań historyków „świeckich”. Swoistym łącznikiem stał się prof. Janusz Małek (ur. 1937), ewangelik specjalizujący się jednak w historii nowożytnej. Dwaj inni znani obecnie historycy protestantyzmu XIX i XX wieku, będący ewangelikami, Tadeusz Stegner (ur. 1952) i Jarosław Kłaczek (ur. 1972), nie znaleźli się w tym gronie; Kłaczek prawdopodobnie z powodu zbyt młodego wieku. Współpracownikami Komisji stali się zatem historycy „świeccy” niebędący ewangelikami: Mieczysław Wojciechowski (1934-2022) i Elżbieta Alabrudzińska (ur. 1966) z Torunia, Grzegorz Jasiński (ur. 1957) z Olsztyna oraz Olgierd Kiec (ur. 1965). Praca w Komisji stała się punktem wyjścia dla długoletnich prac na dziejami protestantyzmu, ale obszar Poznańskiego, poza oczywiście publikacjami Kieca, nie był terenem systematycznej eksploracji tych badaczy – poznańskie wątki znalazły się jednak w niektórych pracach Elżbiety Alabrudzińskiej⁵⁰ oraz Jarosława Kłaczka⁵¹.

Współpraca historyków nurtu kościelnego i świeckiego okazała się koniecznością także w badaniach nad dziejami katolicyzmu. Dostrzec to można było wyraźnie już podczas obchodów tysiąclecia archidiecezji gnieźnieńskiej – we wrześniu 1999 r. Kuria Metropolitalna w Gnieźnie zorganizowała wraz z Instytutem Historii UAM w Poznaniu trzydniową konferencję naukową, przeprowadzoną w pomieszczeniach Prymasowskiego Wyższego Seminarium Duchownego w Gnieźnie; większość referatów stała się podstawą wydanej rok później publikacji⁵². Kilka lat później pojawił się szerzej zakrojony projekt syntezy – czterotomowego opracowania dziejów Kościoła poznańskiego, czyli w praktyce archidiecezji poznańskiej. Synteza miała być owocem współpracy historyków kościelnych i świeckich, którzy przygotowując się do realizacji tego przedsięwzięcia, zorganizowali w 2009 r. sympozjum w celu omówienia założeń projektu. Z opublikowanego w tomie pokonferencyjnym streszczenia przeprowadzonej wówczas dyskusji dość wyraźnie wynika, że prominentni poznańscy historycy, zwłaszcza Witold Molik oraz Krzysztof Makowski, sceptycznie oceniali możliwość

⁵⁰ Zob. E. ALABRUDZIŃSKA, *Protestantyzm w Polsce w latach 1918-1939*, Toruń 2004.

⁵¹ J. KŁACZEK, *Czasopiśmiennictwo protestanckie w Polsce w latach 1918-1939*, Toruń 2003; TEGOŻ, *Protestanckie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, Toruń 2008.

⁵² *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000.

realizacji takiego projektu, wskazując na zbyt obszerny zakres badań, jakie należałoby wykonać. Odmienne stanowisko zajął uczestniczący w tym sympozjum Witold Matwiejczyk, którego wystąpienie następująco streszczono w tomie pokonferencyjnym:

Witold Matwiejczyk z Lublina był tym z dyskutantów, który najdobitniej wyraził nie tylko swój aplauz dla inicjatywy stworzenia nowej syntezy dziejów Kościoła poznańskiego, ale i wiarę w jej powodzenie. Oprócz przywołania nowych badań [...] zwrócił też uwagę na obszerną literaturę niemiecką odnoszącą się do dziejów Kościoła, zarówno tę tradycyjną, jak i nowszą, absorbującą rozmaite pomysły i postawy metodologiczne z obszaru antropologii kulturowej, socjologii, itp.⁵³

Niestety, efekt prac nad syntezą odzwierciedla stan polskiej historiografii zajmującej się sprawami wyznaniowymi na pograniczu polsko-niemieckim. Jak dotąd, powstały dwa tomy, pierwszy⁵⁴ i ostatni czwarty⁵⁵ – czyli mimo mobilizacji historyków obu nurtów, kościelnego i świeckiego, udało się opracować średniowiecze oraz wiek XX. Tom pierwszy został opracowany przez Tomasza Jurka, poznańskiego historyka zatrudnionego w Instytucie Historii PAN, natomiast autorem czwartego tomu jest ks. Leszek Wilczyński (1957-2020) z Wydziału Teologicznego UAM w Poznaniu. Niestety, ów czwarty tom, obejmujący długi i zróżnicowany okres od schyłku zaboru pruskiego po pierwsze lata XXI wieku, raczej nie stanie się tym, co Niemcy określają mianem *Standardwerk*, czyli niezbędnym podręcznikiem, mogącym zastąpić lub choćby uzupełnić klasyczne dzieło ks. Józefa Nowackiego (1893-1964) o dziejach archidiecezji poznańskiej⁵⁶. Brakuje tomu drugiego o czasach nowożytnych oraz tomu trzeciego, przedstawiającego wiek XIX⁵⁷. Ubolewając nad tym stanem rzeczy trudno jednak nie zauważyć, że od 2009 r. stan badań nad Kościołem poznańskim nie poprawił się znacząco. W 2010 r. ukazała się ostatnia wielka monografia dotycząca okresu zaboru pruskiego (autorstwa Witolda Matwiejczyka), a w 2017 r. okresu II Rzeczypospolitej (napisana przez Piotra Nowaka). W 2011 r.

⁵³ Dyskusja nad wystąpieniami Przemysława Matusika i Witolda Molika, oprac. P. Matusik, w: *Kościół poznański w historiografii*, s. 202.

⁵⁴ T. JUREK, *Biskupstwo poznańskie w wiekach średnich* (Dzieje archidiecezji poznańskiej, red. J. Dobosz, t. 1), Poznań 2018.

⁵⁵ L. WILCZYŃSKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej w XX wieku i na początku XXI wieku* (Dzieje archidiecezji poznańskiej, red. J. Dobosz, t. 4), Poznań 2019.

⁵⁶ J. NOWACKI, *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964.

⁵⁷ Wykaz planowanych tomów znajduje się w obu wydanych już tomach pierwszych i czwartym. Wynika z niego, że autorami obu brakujących części będą „świeccy” historycy z UAM w Poznaniu – Rafał Witkowski oraz Przemysław Matusik.

wznowiono wprowadzić w Poznaniu rozprawę doktorską ks. Zygmunta Zielińskiego⁵⁸, obronioną w grudniu 1965 r. – sięganie po dzieła, które przecież zachowują aktualność, świadczy też o słabości akademickiej historiografii.

Dziesięć lat po wspomnianym sympozjum na temat syntezy dziejów Kościoła przestało się ukazywać czasopismo „Ecclesia. Studia z dziejów Wielkopolski” – ostatni numer dostępny w bibliotekach jest datowany na rok 2019. Miarą upadku jest także przenoszenie akt dotyczących okresu zaboru pruskiego, a przechowywanych w Archiwum Państwowym w Poznaniu, do magazynów zewnętrznych, położonych w innych miastach, czasem nawet poza województwem wielkopolskim – ten los spotkał na przykład akta Naczelnego Prezydium Prowincji Poznańskiej czy Konsystorza Ewangelickiego w Poznaniu.

Słabość akademickiej historiografii rekompensuje do pewnego stopnia rozkwit badań regionalnych i lokalnych. Jest to temat godzien odrębnego i obszernego potraktowania, tutaj zwrócę tylko uwagę na kilka kwestii. Przede wszystkim wyniki tych regionalnych badań są zazwyczaj publikowane w niszowych wydawnictwach, niedysponujących dostępem do profesjonalnych sieci reklamy i sprzedaży, przez co trudno do nich dotrzeć – nawet duże biblioteki posiadają bardzo ograniczony zasób takich publikacji. Warsztatowy poziom tych opracowań jest bardzo zróżnicowany. Wiele jest amatorskich, faktograficznych kompilacji, ale braki warsztatowe rekompensują często cenne źródła, do jakich rzadko docierają zawodowi historycy – chodzi tu głównie o wywiady z ostatnimi żyjącymi świadkami okresu przedwojennego oraz fotografie i dokumenty z archiwów rodzinnych. Obok tego jest wiele opracowań napisanych przez nauczycieli historii, pracowników muzeów lub bibliotek. Wśród autorów coraz częściej zdarzają się absolwenci studiów doktoranckich w zakresie historii, dzięki czemu niektóre opracowania wykazują bardzo wysoki, profesjonalny poziom. Przykładem jest wspomniany już Piotr Nowak, który po monografii o duchowieństwie archidiecezji poznańskiej opublikował obszerne dzieje Szamotuł⁵⁹, powiatowego miasta w Wielkopolsce, w którym sam jest od 2022 r. dyrektorem biblioteki. Nie trzeba chyba dodawać, że obszernie uwzględnił w tej książce dzieje katolicyzmu – które zresztą przedstawił także w dwóch innych publikacjach⁶⁰ – niestety, dzieje protestantyzmu zostały ledwie zasygnalizowane, ale ważne jest, że w ogóle zostały dostrzeżone. Przeszłość protestantyzmu znalazła się

⁵⁸ Z. ZIELIŃSKI, *Kulturkampf w archidiecezji*.

⁵⁹ P. NOWAK, *Szamotuły. Dzieje miasta*, Szamotuły 2020.

⁶⁰ P. NOWAK, *Dzieje bazyliki kolegiackiej oraz Parafii Matki Bożej Pocieszenia i św. Stanisława Biskupa w Szamotulach*, Szamotuły 2018; TEGOŻ, *Kto by przyjął jedno takie dziecko... Posługa Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi w Szamotulach 1920-2020*, Poznań 2021.

za to w publikacjach dwóch innych doktorów historii, zatrudnionych w regionalnych muzeach. Marcin Adamczak (Muzeum Regionalne w Wolsztynie), absolwent Uniwersytetu Zielonogórskiego, opublikował zarys dziejów parafii ewangelickiej w Wolsztynie⁶¹, a Stanisław Borowiak (Muzeum Ziemiaństwa w Dobrzycy), absolwent Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, przedstawił początki i rozwój parafii ewangelickiej w Dobrzycy. Oba teksty są w pełni profesjonalne pod względem warsztatowym, ale ich oddziaływanie osłabia fakt publikacji w niszowych opracowaniach zbiorowych lub lokalnych periodykach – dotyczy to zwłaszcza artykułów Borowiaka, który zamieszcza wyniki swoich badań w „Notatkach Dobrzyckich”⁶².

Rozkwit badań regionalnych i lokalnych, bardziej lub mniej profesjonalnych, posługujących się coraz częściej obrazem a nie słowem, jest być może przejawem ogólniejszej tendencji, polegającej na utracie monopolu na opisywanie i wyjaśnianie przeszłości przez akademickich historyków. Pozostaje zatem tylko liczyć na to, że zawodowi historycy nie powiedzieli – czy raczej napisali – jeszcze ostatniego słowa i pojawią się ich nowe monografie lub syntezy⁶³.

BIBLIOGRAFIA

- 1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000.
- ADAMCZAK M., *Z dziejów gminy ewangelickiej w Wolsztynie w XIX i XX wieku*, w: *Cmentarze nieistniejących cmentarzy. Ewangelickie dziedzictwo kulturowe w Wolsztynie (w 500 rocznicę reformacji)*, red. J. Kołacki, Poznań 2018, s. 89-107.
- ALABRUDZIŃSKA E., *Protestantyzm w Polsce w latach 1918-1939*, Toruń 2004.
- Bibliografia zawartości „Kroniki Miasta Poznania” 1923-2022. 100 lat „Kronika Miasta Poznania” 1923-2023*, oprac. D. Balcerek [i in.], Poznań 2023.
- BOROWIAK S., *Dawna parafia ewangelicka w Dobrzycy, cz. I-VI*, „Notatki Dobrzyckie” 2019, nr 59, s. 1-21; tamże 2020, nr 60, s. 1-24; tamże 2020, nr 61, s. 1-18; tamże 2021, nr 62, s. 1-26; tamże 2021, nr 63, s. 1-17; tamże 2022, nr 64, s. 1-14.

⁶¹ M. ADAMCZAK, *Z dziejów gminy ewangelickiej w Wolsztynie w XIX i XX wieku*, w: *Cmentarze nieistniejących cmentarzy. Ewangelickie dziedzictwo kulturowe w Wolsztynie (w 500 rocznicę reformacji)*, red. J. Kołacki, Poznań 2018, s. 89-107.

⁶² S. BOROWIAK, *Dawna parafia ewangelicka w Dobrzycy, cz. I-VI*, „Notatki Dobrzyckie” 2019, nr 59, s. 1-21; tamże 2020, nr 60, s. 1-24; tamże 2020, nr 61, s. 1-18; tamże 2021, nr 62, s. 1-26; tamże 2021, nr 63, s. 1-17; tamże 2022, nr 64, s. 1-14.

⁶³ Tej konkluzji nie zmienia obszerna biografia arcybiskupa Dindera, napisana przez ks. Roberta Kufla, dyrektora Archiwum Diecezjalnego w Zielonej Górze, zob. R. KUFEL, *Juliusz Dinder 1830-1890. Arcybiskup gnieźnieński i poznański, Niemiec na stolicy prymasów Polski*, Lublin 2023.

- DWORECKI Z., *Mniejszości narodowe*, w: *Dzieje Poznania w latach 1793-1945*, t. 2, cz. 2: 1918-1945, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Warszawa–Poznań 1998, s. 1018-1045.
- DWORECKI Z., *Poznań i poznaniacy w latach Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Poznań 1994.
- Dyskusja nad wystąpieniami Przemysława Matusika i Witolda Molika*, oprac. P. Matusik, w: *Kościół poznański w historiografii*, red. L. Wilczyński, Poznań 2009, s. 201-204.
- Dzieje Poznania do roku 1793*, t. 1, cz. 1-2, red. J. Topolski, Warszawa 1988.
- Dzieje Poznania w latach 1793-1945*, t. 2, cz. 1: 1793-1918, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Warszawa–Poznań 1994.
- Dzieje Poznania w latach 1793-1945*, t. 2, cz. 2: 1918-1945, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Warszawa–Poznań 1998.
- Dzieje Wielkopolski*, t. 2: *Lata 1793-1918*, red. W. Jakóbczyk, Poznań 1973.
- GALOS A. [Rec.], Zygmunt Kowalczyk. *Kardynał Mieczysław Halka Ledóchowski – prymas czasów niewoli. Poglądy na polskie sprawy z Rzymu w świetle korespondencji do tajnych administratorów archidiecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej w latach 1876-1886*, Gniezno 2003, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 2004, nr 1, s. 90-92.
- GROCHOWSKI L., *Teofil Wolicki, arcybiskup metropolita gnieźnieński i poznański 1767(8)-1825/1828-1829*, Gniezno 1999.
- HAUSER P., *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim w latach 1920-1939*, Wrocław 1981.
- HAUSER P., *Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym*, Poznań 1998.
- JUREK T., *Biskupstwo poznańskie w wiekach średnich* (Dzieje archidiecezji poznańskiej, red. J. Dobosz, t. 1), Poznań 2018.
- KĘDELSKI M., *Stosunki ludnościowe w latach 1815-1918*, w: *Dzieje Poznania w latach 1793-1945*, t. 2, cz. 1: 1793-1918, red. J. Topolski, L. Trzeciakowski, Warszawa–Poznań 1994, s. 221-270.
- KĘDELSKI M., *Rozwój demograficzny Poznania w XVIII i na początku XIX wieku*, Poznań 1992.
- KĘDELSKI M., *Umieralność i trwanie życia ludności Wielkopolski w XIX wieku*, Poznań 1996.
- KIEC O., *Historia protestantyzmu w Poznaniu od XVI do XXI wieku*, Poznań 2015.
- KIEC O., *Kościół ewangelicki w Wielkopolsce wobec kwestii narodowościowej w latach 1918-1939*, Warszawa 1995.
- KIEC O., *Die evangelischen Kirchen in der Wojewodschaft Poznań 1919-1939*, Wiesbaden 1998.
- KIEC O., *Parafie ewangelickie w Wielkopolsce w XIX-XXI wieku. Historia, tożsamość i polityka pamięci na polsko-niemieckim pograniczu*, Poznań 2021.
- KIEC O., *Protestantyzm w Poznańskim 1815-1918*, Warszawa 2001.
- KŁACZKOW J., *Czasopiśmiennictwo protestanckie w Polsce w latach 1918-1939*, Toruń 2003.
- KŁACZKOW J., *Protestanckie wydawnictwa prasowe na ziemiach polskich w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, Toruń 2008.
- KŁOCZOWSKI J., *Dzieje chrześcijaństwa polskiego*, Warszawa 2000.
- KŁOCZOWSKI J., *Historia społeczno-religijna*, „Kwartalnik Historyczny” 1993, nr 4, s. 269-281.

- KOWALCZUK Z., *Kardynał Mieczysław Halka Ledóchowski – prymas czasów niewoli. Poglądy na polskie sprawy z Rzymu w świetle korespondencji do tajnych administratorów archidiecezji poznańskiej i gnieźnieńskiej w latach 1876-1886*, Gniezno 2003.
- Księża społecznicy w Wielkopolsce 1894-1919. Słownik biograficzny*, red. M. Banaszak [i in.], t. 1 (A-H), Gniezno 1992.
- Księża społecznicy w Wielkopolsce 1894-1919. Słownik biograficzny*, red. L. Wilczyński, H. Szatkowski, t. 2 (I-O), Gniezno 2007; t. 3 (P-S), Gniezno 2008; t. 4 (Ś-Ż), Gniezno 2009.
- KUCHARCZYK G., *Długi kulturkampf. Pruskie i niemieckie wojny kulturowe przeciw Polsce w latach 1795-1918*, Warszawa 2020.
- KUCHARCZYK G., *Kulturkampf. Walka Berlina z katolicyzmem (1846-1918)*, Warszawa 2009.
- KUFEL R., *Edward Likowski 1836-1915. Sufragan poznański, metropolita gnieźnieński i poznański, prymas Polski*, Zielona Góra 2010.
- KUFEL R., *Juliusz Dinder 1830-1890. Arcybiskup gnieźnieński i poznański, Niemiec na stolicy prymasów Polski*, Lublin 2023.
- LICZBIŃSKA G., *Lutherans in the Poznań Province. Biological dynamics of the Lutheran population in the 19th and early 20th centuries*, Hamburg 2015.
- LICZBIŃSKA G., *Umieralność i jej uwarunkowania wśród katolickiej i ewangelickiej ludności historycznego Poznania*, Poznań 2009.
- ŁUCZAK Cz., *Ks. Piotr Wawrzyniak 1849-1910*, Poznań 2000.
- MAKOWSKI K.A., *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, Poznań 1992.
- MATUSIK P., *Historia Poznania*, t. 1-4, Poznań 2021.
- MATUSIK P., 'Nadeszła epoka przejścia...'. *Nowoczesność w piśmiennictwie katolickim Poznańskiego 1836-1871*, Poznań 2011.
- MATUSIK P., *Religia i naród. Życie i myśl Jana Koźmiana 1814-1877*, Poznań 1998.
- MATUSIK P., *Stan badań nad dziejami Kościoła poznańskiego w XIX wieku*, w: *Kościół poznański w historiografii*, red. L. Wilczyński, Poznań 2009, s. 135-177.
- MATWIEJCZYK W., *Katolickie towarzystwa robotników polskich w Zagłębiu Ruhry*, t. 1: *Rozwój organizacyjny a świadomość narodowa 1871-1894*, Lublin 1999.
- MATWIEJCZYK W., *Niemieccy katolicy w Poznańskim a polityka narodowościowa rządu pruskiego 1871-1914*, Lublin 2009.
- MATWIEJCZYK W., *Pruska policja polityczna wobec mniejszości polskiej w latach 1871-1933. Struktury i ludzie*, Lublin 2020.
- MOLIK W., *Inteligencja polska w Poznańskim w XIX i początkach XX wieku*, Poznań 2009.
- MOLIK W., *Przegląd kierunków i stan badań nad dziejami archidiecezji poznańskiej w XIX wieku. Uwagi do referatu Przemysława Matusika*, w: *Kościół poznański w historiografii*, red. L. Wilczyński, Poznań 2009, s. 179-199.
- NOWACKI J., *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964.
- NOWAK K., *Geschichte des Christentums in Deutschland. Religion, Politik und Gesellschaft vom Ende der Aufklärung bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts*, Leipzig 1995.

- NOWAK P., *Dzieje bazyliki kolegiackiej oraz Parafii Matki Bożej Pocieszenia i św. Stanisława Biskupa w Szamotułach*, Szamotuły 2018.
- NOWAK P., *Duchowieństwo archidiecezji poznańskiej w latach 1918-1939*, Poznań 2017.
- NOWAK P., *Szamotuły. Dzieje miasta*, Szamotuły 2020.
- NOWAK P., *Kto by przyjął jedno takie dziecko... Posługa Sióstr Franciszkanek Rodziny Maryi w Szamotułach 1920-2020*, Poznań 2021.
- PEST CZ., *Kardynał Edmund Dalbor (1869-1926) – pierwszy prymas Polski Odrodzonej*, Poznań 2004.
- SMURA K., *Prof. Grażyna Liczbińska. Spojrzeć w przeszłość*, „Życie Uniwersyteckie” 13.12.2024, <https://uniwersyteckie.pl/nauka/prof-grazyna-liczbinska-spojrzec-w-przeszlosc> [dostęp: 27.02.2025].
- ŚMIGIEL K., *Florian Stablewski. Arcybiskup gnieźnieński i poznański 1841-1906*, Gniezno 1993.
- ŚMIGIEL K., *Prymasostwo polskie. Instytucja, prymasi, dokumenty*, Warszawa 2018.
- ŚMIGIEL K., *Słownik biograficzny arcybiskupów gnieźnieńskich i prymasów Polski*, Poznań 2002.
- TRZECIAKOWSKI L., *Kulturkampf w zaborze pruskim*, Poznań 1970.
- WILCZYŃSKI L., *Dzieje archidiecezji poznańskiej w XX wieku i na początku XXI wieku* (Dzieje archidiecezji poznańskiej, red. J. Dobosz, t. 4), Poznań 2019.
- ZIELIŃSKI Z., *Katolicka mniejszość niemiecka w Wielkopolsce i na Pomorzu 1918-1939*, Poznań 2001.
- ZIELIŃSKI Z., *Kulturkampf w archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej w latach 1873-1887*, Poznań 2011.

RELIGIOUS ISSUES IN POZNAŃ
IN THE 19TH AND FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY (UNTIL 1939)
IN POLISH HISTORIOGRAPHY AFTER 1989

Abstract. The aim of this article is to outline the main trends in Polish historiography after 1989, dealing with the history of churches and, more broadly, Christian denominations in the Poznań region, i.e., the part of western Poland which in the 19th century was under Prussian rule as the Grand Duchy of Poznań, and in the years 1919-1939 mostly belonged to the Poznań Province of the Second Polish Republic (within the borders prior to the new administrative division carried out in 1938). The most characteristic feature of this trend in Polish historiography is the division – also visible in Western Europe – between “secular” historians, associated with universities, the Polish Academy of Sciences, archives, and museums, and “ecclesiastical” historians, most of whom are clergy and treat the history of the Church as a subdiscipline of theology. This division, which was obvious until 1989, persisted after the fall of the Polish People’s Republic, but the two groups began to cooperate closely. Unfortunately, interest in the history of Christianity in the 19th and first half of the 20th century, which was quite intense in the last decade of the 20th century and the first decade of the 21st century, has clearly waned in the second and third decades of the 21st century. Professional historical research is in a clear stagnation, and the situation is being saved by historians and enthusiasts of regional and local history, who search for sources and develop detailed topics, which they then publish on the Internet and in niche, low-circulation local publications.

Keywords: Christianity; Grand Duchy of Poznań; Polish historiography after 1989